

ISSN: 2146-4901
e-ISSN: 2667-6575

Dindar Öğrencilerin Seküler Kamusal Alan Deneyimleri: ODTÜ Örneği

Religious Students' Experiences in Secular Public Space: The Case of METU

Mevlüt UĞURLU

ORCID: 0000-0002-5860-9543 | E-Posta: mevlutugurlu28@gmail.com

Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Science And Literature Department of Sociology

Nevşehir-Türkiye

ROR ID: 019jds967

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Uğurlu, Mevlüt. "Dindar Öğrencilerin Seküler Kamusal Alan Deneyimleri: ODTÜ Örneği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (Aralık 2023), 66-95.
<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1327765>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	14. 07. 2023
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	13. 10. 2023
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 12. 2023
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur). This study is based on the master's thesis entitled "Practices of Existence of Religious Students in University as a Secular Setting: The Case of METU" (Master's Thesis, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Ankara, Turkey, 2017). (Bu çalışma Prof. Dr. Cevat Özyurt danışmanlığında 2017 tarihinde tamamladığımız "Seküler Bir Ortam Olarak Üniversitede Dindar Öğrencilerin Var Olma Pratikleri: ODTÜ Örneği" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2017).
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (Evet) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

Özet

Bu makale, Türkiye'de Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin (ODTÜ) kamusal alanındaki öğrencilerin dindarlık deneyimlerine dair kapsamlı bir araştırmanın sonuçlarına dayanmaktadır. Araştırma, tarihsel olarak seküler bir gelenekle şekillenen bir akademik kurum bağlamında dindar öğrencilerin uyguladıkları çok yönlü davranış pratiklerini, kategorilerini ve taktiklerini incelemektedir. ODTÜ'deki dindar öğrencilerle yapılan derinlemesine görüşmeler yoluyla bu çalışma, bu öğrencilerin kampüsteki kamusal yaşama nasıl katıldıkları, kamusal alanda kendilerine nerede yer buldukları ve kasıtlı olarak kaçındıkları alanları incelemektedir. Çalışma, bu bireylerin dini kimliklerini nasıl koruduklarını, dini duygularını ve aidiyet duygularını nasıl sürdürdüklerini ve nihayetinde ağırlıklı olarak seküler bir ortamın ortaya çıkardığı zorlukları nasıl aşmaya çalıştığını anlamaya çalışmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yaklaşımlarından fenomenolojik yaklaşım ve amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Veriler, yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla ODTÜ'de öğrenim gören 18 adet öğrenci ile yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir. Elde edilen verilere dayanarak, dindar öğrencilerin uyguladıkları davranışsal uygulama ve taktikleri merkez, çevre ve yarı-çevre olmak üzere üç farklı alanda kategorize edilmiştir. Bu alanların her birinin farklı kültürel özellikler, kendi aralarındaki ilişkiler ve çeşitli varoluş biçimleri sergilediği görülmüştür. Bulgular, ODTÜ kamusal alanının seküler ve kültürel olarak dışlayıcı karakterini korumakta ısrar ederek, dinsel aktör ve pratiklerin siyasi ve kültürel olarak dahil edilmesine direndiğini vurgulamaktadır. Seküler bir geleneğe sahip bir kurum olarak ODTÜ, "öteki" olarak görülen dindar öğrencilerin siyasi ve kültürel olarak marjinalleştirildiği seküler bir kamusal alan geliştirmiştir. Veriler, bu kamusal alanlardaki egemen kültür ve yaşam biçimlerinin dindarlıktan önemli ölçüde uzak olduğunu ve bazen aşırı tepkilere, marjinalleşmeye ve dışlanmaya yol açtığını ve bunun da seküler olarak nitelendirilebileceğini göstermektedir. Makale, bu bölgelere yerleşmiş dindar bireylerin benimsediği tipolojilerin ve taktiklerin ayrıntılı bir incelemesini sunarak, onların ODTÜ'nün seküler kamusal alanı içindeki deneyimlerine ilişkin anlayışımızı daha da güçlendirmektedir. ODTÜ'nün kamusal alanının merkezinde var olmayı tercih eden öğrenciler buradaki seküler aktör ve pratiklerin etkisiyle mevcut pratiklere uyumlu bir tipoloji sergilemektedirler. Diğer taraftan çevreye yerleşmeyi tercih eden öğrenciler ise ODTÜ'nün seküler aktör ve pratiklerinden olabildiğince uzak durmayı ve oldukça dindar pratikler sergileyerek uyum göstermeye direnmektedirler. Bu iki alanın ortasına yerleşmeyi tercih eden öğrenciler ise bağlamsal ve melez bir benlik geliştirmişlerdir. Bu öğrenciler bazen uyum bazen de direnç göstermekte hem seküler aktör ve pratiklerle hem de dindar aktör ve pratikler ile uyumlu bir yaşam tarzı ortaya koymaktadırlar. Bu şekilde alanlara göre değişen aktör ve pratikler zaman zaman birbiriyle etkileşim kurmakta ve birbirinden etkilenmektedirler. Dolayısıyla geliştirilen tipoloji ve pratikler bağlama göre değişkenlik gösterebilmektedir. Ancak ortaya çıkan bir gerçek şudur ki, İslami yaşam tarzlarının bu kamusal alanların merkezindeki temsili, seküler yönelişlere kıyasla oldukça zayıf olduğu ortaya çıkmıştır. İslam'ın serbestçe ve gerilimsiz olarak yaşadığı alanların mescit gibi mekanların yer aldığı çevresel alanlar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak, seküler kamusal alanlarda tek tip bir dindarlık ve pratikler yerine, birbirinden oldukça farklı dinsel tipoloji ve pratiklerin geliştirildiği ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Seküler, Kamusal Alan, Dindarlık, Merkez, Çevre, ODTÜ.

Abstract

This article is based on the results of a comprehensive research on the religiosity experiences of students in the public sphere of the Middle East Technical University (METU) in Türkiye. The research examines the multifaceted behavioral practices, categories and tactics of religious students in the context of an academic institution that has historically been shaped by a secular tradition. Through in-depth interviews with religious students at METU, this study examines how these students participate in public life on campus, where they find their place in the public space, and the areas they deliberately avoid. The study seeks to understand how these individuals maintain their religious identity, maintain their religious feelings and sense of belonging, and ultimately overcome the challenges posed by a predominantly secular environment. Phenomenological approach and purposive sampling technique from qualitative research approaches were used in the research. The data were obtained from in-depth interviews with 18 students studying at METU through a semi-structured interview form. Based on the data obtained, the behavioral practices and tactics of religious students were categorized in three different areas: center, periphery and semi-periphery. It has been observed that each of these areas has different cultural characteristics, relations among themselves and various forms of being. The findings highlight that the METU public sphere resists the political and cultural inclusion of religious actors and practices, insisting on preserving its secular and culturally exclusionary character. As an institution with a secular tradition, METU has developed a secular public space where religious students, who are considered as the "other", are politically and culturally marginalized. The data show that the dominant culture and lifestyles in these public spaces are significantly far from religiosity and sometimes lead to overreaction, marginalization and exclusion, which can be characterized as secular. By presenting a detailed examination of the typologies and tactics adopted by religious individuals settled in these regions, the article further strengthens our understanding of their experience within the secular public sphere of METU. Students who choose to be in the center of METU's public space present a typology that adapts to current practices under the influence of secular actors and practices there. On the other hand, students who prefer to be in the environment try to stay away from METU's secular actors and practices as much as possible and resist adapting through very religious practices. Students who chose to be in the middle of these two areas developed a contextual and hybrid self. These students sometimes show harmony and sometimes resistance, and present a lifestyle that is compatible with both secular actors and practices and religious actors and practices. In this way, actors and practices that vary according to fields interact and are affected by each other from time to time. Therefore, the typology and practices developed may vary depending on the context. However, an emerging fact is that the representation of Islamic lifestyles at the center of these public spaces has turned out to be rather weak compared to secular orientations. It has been concluded that the areas where Islam is practiced freely and without tension are the environmental areas where places such as mosques are located. As a result, it has been revealed that rather different religious typologies and practices have been developed in secular public spaces instead of a uniform religiosity and practices.

Keywords: Sociology of Religion, Secular, Public Space, Religiosity, Center, Periphery, METU.

Giriş

Din ve toplum ilişkisi, tarihten günümüze devam eden çok yönlü bir tartışma alanı olarak önemini sürdürmektedir. Bu tartışmanın pek çok farklı boyutu, bağlamı ve motivasyonu bulunmaktadır. Bu geniş kapsamlı tartışmanın yansımalarından biri, kamusal alanın ele alınmasında belirlemektedir.¹ Gerçekten de kamusal alanın kimin tarafından düzenleneceği, bireylere hangi türde fırsatlar ve kısıtlamalar getireceği hem hukuki ve sembolik olarak hem de pratik değeri açısından tartışmalı bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Kamusal alanın mahiyeti nedir? Bu mahiyeti şekillendiren felsefi, ideolojik, teorik referanslar nelerdir? Bu mahiyeti yönlendiren otorite ve otorite paydaşları nelerdir? Kamusal alan ve toplumsal gerçekliğin bütün iz düşümleri arasındaki ilişkiyi sistematığe bağlayan sosyolojik gerekçe ve araçlar nelerdir? Bu sorular bağlamında tarih boyunca din, dinî uygulamalar ile kamusal alan gerginliğinin anlaşılması ve mevcut krizlerin tespit edilip sisteme bağlanması son derece önemli bir meseledir. Zira çağdaş toplumlarda, kamusal alanlarda dini ve seküler bakış açılarının bir arada bulunması, toplumsal söylemin odak noktası haline gelmiştir.² Gelecek nesilleri şekillendirmek için temel platformlar olan eğitim kurumları, bu etkileşimin dinamiklerinin anlaşılmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda söz konusu çalışma, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin (ODTÜ) kamusal alanındaki dindar öğrencilerin deneyimlerini inceleyerek, dini ve seküler bakış açılarının karşılaşmalarının biçimlerine ve ayrıntılarına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Dindar öğrencilerin ODTÜ kamusal alanında var olabilmek, dinî kimliğini devam ettirebilmek, dinî duygu ve aidiyetini canlı tutabilmek için ne tür yollar izlediği ve ne tür taktikler geliştirdiği ortaya çıkarılmak istenmiştir.

Türkiye'de dini sembol ve pratikler, bazı dönemler kamusal alandan mekânsal ve kültürel olarak dışlanmış, bazı dönemler de kamusal alana geri dönüş yapmıştır. 80 öncesi dışlanan dini sembol ve pratikler, 80'den itibaren kendisine kamusal alanda var olma imkânı elde etmiştir.³ Kamusal alana taşınma 28 Şubat döneminde son bulmuş ve 80'lerden itibaren

¹ Çağatay Sarp - Muhammed Yavuz, "Dinin Kamusal Alanda Değişen Konumu ve İslam Toplumdaki Yansımaları", *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2 (01 Aralık 2018), 58.

² Kemaleddin Taş - Handan Berköz Özdemir, "Modernizmin Kamusal Alan Parametreleri ve Din", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/22 (ts.), 96.

³ Nilüfer Göle (ed.), *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması* (Beyoğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 7.

elde edilen kazanımlar da kayba uğramıştır. Bu kayıp verme dönemi 2002’de muhafazakâr demokrat bir partinin iktidara gelmesiyle birlikte sona ermeye başlamıştır. Bu sona erme sürecinin bir sonucu olarak 2010 yılında fiilen⁴, 2013 yılında ise resmi olarak⁵ dindar öğrencilere giriş izni için üzerlerindeki başörtüsü ve giyim şekli gibi dinî sembolleri çıkarma şartı öne sürülen kamusal alanlardan biri olan üniversiteler, kapılarını dindar öğrencilere şartsız olarak açmak durumunda kalmıştır. Kamusal alana taşınma sadece üniversiteler ile sınırlı kalmamış, zamanla devletin diğer önemli kurumlarında da bu normalleşme süreci görülmüştür. Böylelikle dindar bireyler kendi sembolleri ile kamusal alanlarda var olabilmeye imkânına kavuşmuş ve önceden sadece çevresinde kendilerine yaşam alanları bulunan mekânların artık merkezine taşınmışlardır. Bununla birlikte, bazı eğitim kurumları seküler ve kültürel açıdan ayrıcalıklı kimliklerini korumaya devam ederek dini perspektiflerin siyasi ve kültürel manzaraya entegre edilmesine direnmektedir. Bu tür kurumların örnekleri arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF), Hacettepe Üniversitesi Beytepe Kampüsü ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) yer almaktadır. Yakından incelendiğinde, bu ortamların ağırlıklı olarak dini eğilimlerden önemli ölçüde uzak kültürleri ve yaşam tarzlarını yansıttığı, zaman zaman aşırı nefret ve ötekileştirmeyle karşılık verdiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle ODTÜ kamusal alanı radikal seküler⁶ şeklinde tanımlanabilecek bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir. İslami yaşam tarzlarının bu kamusal alanların merkezinde temsiliyetinin sekülerizme nazaran oldukça zayıf kaldığı gözlenmiştir. Ayrıca, sadece belirli üniversite kampüsleri değil, Türkiye’de diğer kurumlar, mekanlar ve ortamlar da benzer şekilde seküler özelliklere sahip olabilir. Turizm sektörü, eğlence mekanları, seküler bir yaşam tarzına sahip iş yerleri ve alkollü restoranlar ile barlarda çalışan dini inançları olan bireyler, benzer şekilde sosyal gerilimlere maruz kalabilir ve dinî kimliklerinde değişiklikler yaşama riski taşıyabilir. Buradan hareketle gündelik hayatta dindar bireylerin yaşadıkları gerilimlerin önemli bir sorun olarak incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri* adlı çalışma bu sorundan yola çıkarak yürürlüğe konmuştur. Bu çalışmanın temel iddiası, dinin gündelik hayatta birtakım sosyal gerilimler ekseninde yaşandığıdır. Bu gerilim

⁴ “Türbanlı Öğrenci Dersten Atlamayacak - Son Dakika Türkiye Haberleri | NTV Haber” (Erişim 20 Ağustos 2023).

⁵ “Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü” (Erişim 20 Ağustos 2023).

⁶ Ali Ulusoy, “The Islamic Headscarf Problem before Secular Legal Systems: Factual and Legal Developments in Turkish, French and European Human Rights Laws”, *European Journal of Migration and Law* 9/4 (2007), 420.

alanları şu şekildedir: Kutsal ve dünyevi arasındaki gerilim, kamusal ve özel alan arasındaki gerilim, kutsal metin ve gündelik hayat arasındaki gerilim, dinsel bilgi ve bilimsel bilgi arasındaki gerilim, geleneksel ve modernlik arasındaki gerilim.⁷ Bu çalışmada da benzer şekilde kamusal alanlarda dini ve seküler aktör ve pratiklerin karşılaşması sonucunda gerilimler ortaya çıktığı iddia edilmekte ve bu gerilim alanları tespit edilerek dindar bireylerin bu gerilimleri aşma yolları araştırılmaktadır.

Literatür incelendiğinde, eğitim ortamlarında dindarlık ile sekülerizmin etkileşimi ve bunun dindar bireylerde meydana getirdiği davranış biçimleri üzerine gerek kitap gerekse makale düzeyinde araştırmalar bulunduğu görülmektedir. Eğitim, sekülerleşme ve dindarlık ilişkisi bazı araştırmacılar için özel bir ilgi alanı oluşturmuştur.⁸ Bu çalışmalar dindar bireylerin eğitim ortamlarının seküler yapısını vurgulamakta ve bu ortamlarda bulunan dindar bireylerle yapılan nitel görüşmelere odaklanmaktadır. Etnografi temelli bu araştırmalarda hâkim kültürün kendisine uyum baskısına karşı İslami bir yaşam tarzı yaşamaya çalışan dindar gençliğin deneyimleri konu edinildiği görülmektedir.⁹ Daha çok yurt dışında gerçekleştirildiği görülen bu çalışmalardan hareketle Türkiye’de bir eğitim kurumu olarak ODTÜ’de benzer bir çalışma yapılmak istenmiştir. Böylece bu noktadan hareketle araştırmanın özgünlüğünün altı çizilmiş bulunmaktadır.

Bir tanesi istisna olmak üzere, ODTÜ üzerine şimdiye dek yapılan yayın ve araştırmalarda, dindar öğrenciler göz ardı edilip bunun dışında kalan gençlik grupları merkeze alınmıştır. Diğer bir ifadeyle, ODTÜ kurumsal kültürü ve kamusal alanının oluşumu seküler gruplar ve bunların tarihleri üzerinden anlatılmıştır. Bu çalışmalar üç gruba ayrılabilir: Birinci grupta ODTÜ’nün resmî ya da gayri resmî tarihini sol ideoloji üzerinden anlatıp dindarları ihmal eden ya da eleştirerek anlatan yayınlar yer almaktadır. Kurdaş (1998)’ın, *ODTÜ’lü Yıllarım*¹⁰; Şenyapılı (2013)’nın, *ODTÜ’lülerin ODTÜ’sü*¹¹; Kırmacı (2013)’ın,

⁷ Bahattin Akşit vd., *Türkiye’de Dindarlık: Muhafazakârlık ve Laiklik Ekseninde İnanma Biçimleri ve Yaşam Deneyimleri* (İstanbul: İletişim, 2012), 75.

⁸ Stan L. Albrecht - Tim B. Heaton, “Secularization, Higher Education, and Religiosity”, *Review of Religious Research* 26/1 (Eylül 1984), 43.

⁹ Jasmin Zine, “Muslim Youth in Canadian Schools: Education and the Politics of Religious Identity”, *Anthropology & Education Quarterly* 32/4 (Aralık 2001), 399; Shabana Mir, *Muslim American women on campus: undergraduate social life and identity* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2014), 33; Mathew Guest, “Religion and the Cultures of Higher Education: Student Christianity in the UK”, *Issues in Religion and Education: Whose Religion?*, ed. Lori G. Beaman - Leo Van Arragon (Brill, 2015), 346; Bruce H. Rankin - Işık A. Aytaç, “Religiosity, the Headscarf, and Education in Turkey: An Analysis of 1988 Data and Current Implications”, *British Journal of Sociology of Education* 29/3 (Mayıs 2008), 273.

¹⁰ Kemal Kurdaş, *ODTÜ Yıllarım: Bir Hizmetin Hikayesi* (Ankara: Metu Press, 1998), 1-4.

*Kutsal Mekân Üçlü Amfi*¹²; Bürkeve (2016)'in, *ODTÜ Tarih Direniyor*¹³ isimli çalışması bunlara örnek olarak gösterilebilir. İkinci grupta ODTÜ öğrencilerinin ODTÜ'ye ve hayata ilişkin gözlem ve düşüncelerini deneme türünde aktardığı yayınlar bulunmaktadır. Bunlar; Ertit (2018)'e ait, *ODTÜ'den Geliyorum*¹⁴ ve Görünmez (2009)'e ait *Bir Memleket Gibidir ODTÜ*¹⁵ isimli yayınlardır. Son grupta ise alanında şimdiye kadar yapılmış tek çalışma olan Demir (1998)'e ait *Bir Başörtüsü Günlüğü: ODTÜ Anıları*¹⁶ adlı anı-yorumdur. Demir'in çalışmasında, ODTÜ'de başörtüsü yasağı ve öğrencilerin verdiği özgürlük mücadelesi tarihsel olarak sol ve Kemalist ideoloji eleştirilerek anlatılmaktadır.

Araştırmada yöntem olarak nitel araştırma yöntemi ve yaklaşım olarak fenomenolojik yaklaşım benimsenmiştir. Amaçlı örneklem tekniği ile belirlenen farklı bölümlerden 18 adet öğrenciye derinlemesine mülakat tekniği uygulanarak araştırmanın amacına ilişkin veriler toplanmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler kodlanarak analiz edilmiş ve literatüre uygun olarak kategorilere ayrılmıştır. Bu kategoriler, bulgular ve tartışma isimli bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Çalışma, araştırma konusunu sistematik bir biçimde sunması açısından çeşitli başlıklara ayrılarak aktarılmıştır. İlk önce Kamusal Alanda Merkez-Çevre ve Dindarlık Etkileşimi şeklinde başlık aracılığıyla merkez-çevre ilişkilerinin dinamikleri ile dindarlığın kamusal alanlardaki etkisi arasındaki etkileşimi incelenmektedir. Hemen sonrasında araştırmanın metodolojisinin ayrıntılı olarak sunulduğu Araştırmanın Yöntemi isimli bölüm yer almaktadır. Sonrasında ise araştırmadan elde edilen sonuçların sunulduğu ve analizin edildiği Bulgular ve Tartışma adlı bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümde merkez-çevre dinamikleri ile dindarlık arasındaki bağlantı ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir. Bu analiz aracılığıyla makale, dindarlığın ifadesinin merkezden kenarlara kadar olan spektrumda nasıl değiştiğine ve böylece daha geniş sosyal manzarayı nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu analiz üç farklı alt bölüm şeklinde sunulmuştur. Radikal Seküler Bir Mekân Olarak Merkez, Hibrit Kamusal Alan Olarak Yarı Çevresel Mekân ve Dini Habitus Olarak Çevresel Alan şeklinde bu başlıklar ile dindarlığın kamusal alanın merkezinden çevresine doğru gidildikçe

¹¹ Önder Şenyapılı, *'ODTÜ'lü'lerin 'ODTÜ'sü* (Çankaya, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2013), 9.

¹² Metin Kırmaç, *Kutsal Mekan Üçlü Amfi* (Matsa Basımevi, 2013), 3.

¹³ Yalçın Bürkeve, *ODTÜ Tarih Direniyor* (İstanbul: Nota Bene Yayınları, 2016), 15-20.

¹⁴ Volkan Ertit, *ODTÜ'den Geliyorum* (Orient Yayınları, 2018), 224-225.

¹⁵ Onur Görünmez, *Bir Memleket Gibidir ODTÜ* (Ankara: Murat Kitabevi, 2009), 1.

¹⁶ Zekiye Demir, *Bir Başörtüsü Günlüğü: ODTÜ Anıları* (Topkapı, İstanbul: İz, 1998), 1-8.

aldığı formlar irdelenmektedir. Son olarak Sonuç ve Değerlendirme başlıklı bölümde önceki bölümlerden elde edilen kümülatif bulgular ve tartışmalar sentezlenmektedir. Merkez-çevre dinamikleri ile kamusal alanlarda dindarlık arasında keşfedilen karmaşık ilişkilerin altı çizilmiştir. Çalışma, ortaya çıkan ara bağlantıların sonuçlarını değerlendirerek, bu güçlerin toplumsal etkileşimlerin çok yönlü doğasını şekillendirmeye kolektif olarak nasıl katkıda bulunduğunun bütünsel anlayışını vurgulamaktadır.

1. Kamusal Alanda Merkez-Çevre ve Dindarlık Etkileşimi

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte hızlanan Batılılaşma ve modernleşme hareketleri toplumdaki mevcut değerler sistemini sarsmış ve yerinden etmiştir.¹⁷ Yerinden edilen bu değerler sistemi yerine Cumhuriyet seçkinleri tarafından yeni bir merkezî değerler sistemi ikame edilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucu olarak da bu değerler sistemini benimseyen toplum kesimleri toplumun Merkezî, benimsemeyenler ise Çevrenin unsurları haline gelmiştir.¹⁸ Meydana gelen bu Merkezî ve Çevresel değerler, modernizm ve geleneğin karşı karşıya geldiği alanlar olmuştur. Giyim kuşam, yaşam tarzı, eğlence kültürü, yeme içme adabı gibi konularda referans noktası Batı olan halk kesimleri Merkezî, referans noktası din ve gelenek olanlar ise Çevreye yerleşmiştir.

Türk siyasi hayatında Merkez-Çevre ilişkilerini tartışan Şerif Mardin’in çıkış noktası Edward Shils’in Merkez ve Çevre kavramsallaştırmasıdır. Merkez ve Çevre kavramsallaştırmasını toplumsal düzeyde ilk defa tartışan kişi Edward Shils’tir. Ona göre, her toplumun bir merkezi vardır. Bu merkezi bölgenin etkisi, toplumun konumunu çevreleyen ekolojik bölgenin sakinleri arasında etkin bir biçimde algılanmaktadır.¹⁹ Topluluk aidiyeti, salt ekolojik bir bağlamdan kaynaklanmaktan ve aynı topraklarda yaşayan diğer sakinlerin şekillendirdiği çevreye uyum sağlamaktan ziyade, bu önemli merkezi alanla kurulan bağa dayanmaktadır.²⁰ Merkezi bölge kavramı mekânsal konumun ötesine uzanır ve bir toplumun değer ve inançlarıyla derinden iç içe geçmiş bir olguyla ilgilidir. Bir topluma egemen olan semboller, değerler ve inançlar tarafından yönetilen temel özü temsil eder ve böylece bu inançları ve değerleri şekillendirme ve etkileme gücünü elinde tutar. Dahası,

¹⁷ Serdar Güleler, “Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (01 Haziran 2007), 37.

¹⁸ Güleler, “Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, 37.

¹⁹ Edward Shils, *Center and Periphery: Essays in Macrosociology* (Chicago: University of Chicago Press, 1975), 3.

²⁰ Shils, *Center and Periphery*, 3.

merkezi bölge, yapılandırılmış bir çerçeve içerisinde rolleri, eylemleri ve bireyleri düzenleyerek hem bir etki odağı hem de bir eylem alanı olarak hizmet eder.²¹ Şerif Mardin merkez-çevre ilişkilerini tartışırken bölgelerin rol ve eylem alanı olduklarına uygun olarak kavramsallaştırmalar üretir. Merkezsel-çevresel yönelişler²², çevresel düşünüş ve davranış tarzı, çevresel kimlik, çevresel tutum²³ şeklindeki kullanımlar buna örnek olarak gösterilebilir.

Toplumda bağlılık, sadakat, merkezi otoriteye ve değer sistemine teslimiyet eşit şekilde dağılmamıştır. Otoritenin bulunduğu merkezden, onun etkisi altındaki çevreye ve iç bölgelere doğru gidildikçe merkezi değer sistemine bağlılık azalır.²⁴ Temel değerler sistemiyle uyum sağlamayan kişiler veya gruplar için, otoriter değerlerden yabancılaşma duygusu ortaya çıkar ve bu, marjinalleşme olarak kendini gösterir. Bu kopukluk doğrudan merkezi otoriteye olan mesafeye karşılık gelmektedir. Merkezi otoritenin coğrafi ve kültürel olarak yerleştiği ve etkin olduğu bölgelerde; dini, etnik, gelir veya diğer sosyokültürel faktörlerden dolayı genellikle yer edinemezler. Ancak bu söz edilen gruplardan bazıları merkezde veya merkezi bölgelere yakın yerlerde veya kültürel havzalarda kendilerine yer bulmaya çalışırlar. Bunun için ya bir değişim ve dönüşüm yaşamalılar ya da bölge değişikliği için yetkin duruma gelmelidirler. Ancak yine de bazı gruplar bunu başaramaz ve merkezden ve merkezi değerler ve olanaklardan mahrum yaşamaya başlarlar. Sonuç olarak, merkezden uzaklaşan toplum kesimleri kendilerini kendi toplumlarıyla daha az bütünleşmiş bulmakta ve nadiren tam vatandaşlığa ulaşabilmektedirler. Belirli sosyal gruplarda, artan "yabancı" kimlik duygusu ve merkezi alandan dışlanma, onların toplumsal merkeze doğru olan boşluğu doldurma isteğinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum, bu grupları merkeze doğru yolculuklara çıkmaya, bazen de merkezi değer sisteminin taklit edilmesine veya benimsenmesine yol açmaktadır.²⁵ Belirli bir bölgenin ya da kültürün kimliğini taklit etmek ya da benimsemek geçici ya da kalıcı olabilir. Geçici taklitler geçici kimlik kayıpları ya da görünmezlikleri meydana getirir. Bir bölgede hâkim olan kültüre uygun bir kimliğe sahip

²¹ Shils, *Center and Periphery*, 3.

²² Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, ed. Mümtaz'er Türköne - Tuncay Önder, Bütün eserleri 3 (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 62.

²³ Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", 61.

²⁴ Shils, *Center and Periphery*, 10.

²⁵ Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", 37.

olduğunda o kimlik çok fazla görünür durumdadır.²⁶ Diğer taraftan ait olmadığı ama geçici olarak bulunmak durumunda olunan ortamlarda bireyler geçici bir öz kimlik kaybına ve yine geçici bir yeni kimlik görünürlüğüne sahip olabilirler. Geçici bir yeni kimliğin ortaya çıkışı sahip olunan öz kimliğin belirli bir bağlamda belirli bir süre için örtülü bir kimliğe dönüşmesi sonucu ortaya çıkar.

Shils'e göre, bütünleşmiş bir ekonomik sistemin varlığı, kentleşmenin ve eğitim imkânlarının toplumun geniş kesimlerine yayılması, toplumun farklı kesimlerinin birbirleriyle daha fazla temas ve etkileşime geçmesi, Merkezî değer sisteminin Çevre tarafından daha fazla benimsenmesini sağlayacaktır.²⁷ Ertit'e göre bir toplumda yukarıda da kısmen sayılan kapitalizm, kentleşme ve bilimsel gelişmeler sekülerleşmeyi hızlandıracaktır.²⁸ Sekülerleşme, bir toplumda Merkezî değer sisteminin Çevre tarafından benimsenmeye başlanması ve dolayısıyla toplumda Merkez ve Çevre arasındaki kültürel kopukluğun zaman içinde ortadan kalkmaya başlamasıdır.

Shils'in Merkez ve Çevre kavramları Şerif Mardin tarafından Türk toplum yapısına uyarlanmıştır. Mardin, Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine geline süreçte Merkez ve Çevre kavramlarının Türk toplum yapısında yöneten ve yönetilen kesimlere karşılık geldiğini savunmuştur.²⁹ Merkez, Osmanlı Devleti'nde merkezî bürokrasiye karşılık geldiği kadar, devletin işlemlerini mümkün kılan özü de ifade etmektedir. Çevre ise, Merkezin dışında kalan toplumsal alanı, kurumları, coğrafi ve kültürel alanı temsil etmektedir. Modernleşme, Osmanlı toplum yapısından başlayarak Merkez ile Çevre arasında kültürel bir farklılaşma³⁰ ve kopukluğun³¹ oluşmasına neden olmuştur. Tarihsel süreç içinde bu durum hızlanarak devam etmiştir. Mardin'e göre yönetenleri temsil eden Merkez ve yönetilenleri temsil eden Çevre arasındaki bölünme tarihsel süreç içinde daha açık kültürel bir biçim almıştır: "Bir yanda cilâlı, Paris yönelimli devlet adamları, öte yanda kaba taşralılar bulunmaktadır. Aradaki ayrılık ve farklılık, Fransız kültürü ile İslam kültürü arasındaki ayrılıktır."³² Merkezin modernleştirme ve laikleştirme siyaseti sonucunda din kurumu Çevre

²⁶ Mir, *Muslim American Women on Campus*, 5.

²⁷ Gülener, "Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi", 38.

²⁸ Volkan Ertit, *Sekülerleşme; Dinden Uzaklaşmanın Hikayesi* (Liberte Yayınları, 2014), 75.

²⁹ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", 41.

³⁰ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", 37.

³¹ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", 45.

³² Şerif Mardin, *Bütün Eserleri Dizisi. 2: Din ve İdeoloji / Şerif Mardin* (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 132.

ile giderek özdeşleşmiştir.³³ Çevredekiler, bütün resmî eğitim kurumlarından değil sadece dinsel eğitim kurumlarından yararlanabilmektedir. Mardin, “Bundan ötürü, Çevrenin, büyük çeşitlilik gösteren kendi karşı-kültürünü geliştirmesine şaşmamak gerekir.” der.³⁴ Diğer taraftan Çevre, kültür bakımından ikincil bir statüye sahip olduğunun iyice farkındadır. Bu farkında oluşun sonucu olarak Çevre, seçkinler kültürünün üsluplarını, yaşam tarzlarını, beğenilerini acemice taklit etmeye başlar.³⁵ Bu taklit sadece Çevresel alanlar olan kırsalda görülmez. Kentin bizzat içinde de görülür. Dolayısıyla bu da Shils’in Merkez ve Çevre ayrımının sadece coğrafi olarak değil daha çok değer sistemi temelinde farklılaştığı iddiasını desteklemektedir. Kırdan kente göç eden gruplar her ne kadar coğrafi olarak Merkezde yer alıyor gibi görünseler de yaşam tarzı, değer sistemi ve kültürel sermaye bakımından Çevrenin bir bölümü olarak görülebilirler.³⁶

Merkez ile Çevreyi birbirinden ayıran en önemli nokta, birbirlerinden farklı ve hatta karşıt değer sistemlerine sahip olmalarıdır. “Türk siyaseti açısından Merkez, otoriter, merkeziyetçi, Batıcı, laikçi ve seküler, bütüncül, Kemalist ve inşacı bir değerler sistemini temsil ederken; Çevre, Merkezin bu özelliklerinin tam aksine, liberal, âdem-i merkeziyetçi, uzlaşmacı, din ve inanç özgürlüklerine daha değer veren ve gelenekçi bir yapıya sahip olmuştur.”³⁷ Edward Shils tarafından ortaya konmuş olan Merkez ve Çevre kavramları, her toplumda var olduğu varsayılan Merkez ve Merkez tarafından kontrol edilen Çevresel bir alanın varlığına dayanmaktadır. “Bunlar coğrafi bir sınırı ifade eden kavramlar olarak değerlendirilmenin ötesinde, değerler ve inançlar dünyasına ilişkindirler.”³⁸ Merkez ve Çevrenin kültürel kopukluğu sadece makro düzeyde geniş toplum kesimleri arasında görülmemektedir. Merkez ve Çevre farklılaşması ve diyalektiği aynı zamanda mikro düzeyde belirli kurumlar, sınırlı ortam ve mekânlar düzeyinde ve içerisinde de gözlenebilmektedir. Örneğin Göle’nin aktardığına göre, bazı Avrupa ülkelerinde okul, mahkeme, yüzme havuzu gibi bazı mekanlarda Müslüman görünürlüğü azaltmak için dindarlığı belirgin olanlara karşı “İçeri Girilmez” levhası dikilmiştir.³⁹

³³ Şerif Mardin vd., *Türkiye’de Toplum ve Siyaset* (Cağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 44.

³⁴ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 37.

³⁵ Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, 37.

³⁶ Mardin vd., *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 44.

³⁷ Gülener, “Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, 62.

³⁸ Gülener, “Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi”, 62.

³⁹ Nilüfer Göle, *Gündelik Yaşamda Avrupalı Müslümanlar: Avrupa Kamusal Alanındaki İslam İhtilafı Üzerine Bir Araştırma*, çev. Zehra Cunillera (İstanbul: Metis, 2015), 38.

Shils ve Mardin tarafından tartışılmayan ancak Merkez ve Çevre arasında kalan bir alan bulunmaktadır. Bu alan iki temel bölge arasında bir geçiş alanıdır. Merkez ve Çevrenin kültürünü ve değer sistemini aynı anda ve kısmi olarak barındırır. İki ana bölgede kendisine yer bulamayan gruplar Yarı-Çevre denilen bu kültürel alanda var olma yoluna giderler (Mir, 2014: 33). Araştırma konumuz seküler kamusal alanda dindarlığın var olma biçimleri üzerine kurulu olduğundan, seküler kamusal alana dindar bireylerin Merkez, Çevre ve Yarı-Çevre bakımından nasıl yerleştikleri derinlemesine mülakatlarla ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Zira Seküler kamusal bir alanda seküler ve İslami kimlikler karşı karşıya gelmektedir.

Seküler ve İslami kimliklerin çatışmasının en iyi örneklerinden bir tanesi, seküler normlara dayalı olarak kurgulanan üniversite kampüsleri kültüründe görülmektedir. Üniversite kültürünün sosyal dünyası bir Merkezi, Çevreyi ve Yarı-Çevreyi içermektedir. Gerekli kültürel sermayeye sahip olan kampüs kültürü üyeleri kendilerini Merkezde bulma imkânına kavuşur. Diğerleri Merkez dışında Çevre ya da Yarı-Çevreye denk düşer. Bir kişinin eylemlerine ve bağlamsal faktörlerine bağlı olarak kampüsün kamusal alanına konumlanması Merkezî, Çevresel ya da Yarı-Çevresel olabilir. Kampüs kamusal alanına kültürel yerleşme, bazı bireyler için eylem ve bağlam bazlı değişebilirken bazıları için ise kültürel konumlanma kalıcıdır.⁴⁰ Göle'ye göre, "Dindar öznenin kamusal alanda benliğini sunumu, İslam'ın kamusal alanda nasıl sorunsallaştırıldığını incelemeyi gündeme getirir. Bunun başarılması halinde, seküler kamusal alanın zımni, örtük sınırlarının ve değiştirici, dönüştürücü, damgalayıcı, dışlayıcı iktidar yapısının farkına varılmış olur."⁴¹

Yaşam biçimlerinin şekillendiği ve toplumsal farklılıkların temellendiği kamusal alan, seküler ve İslami kesimler arasındaki en önemli çatışma eksenini olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle dinî ve seküler çelişkisi, gündelik yaşam biçimlerinde, kadın-erkek ilişkisi anlayışında, bedenlerin sergileniş biçimlerinde, inanç ve dünyevi işlerin nasıl düzenlendiğinde tanımlanmaktadır. Kamusal alanda farklılığını ortaya koymaya başlayan dindar gruplar, Müslüman kimlikleri yeniden kurgulama ve kamusal alanda yeniden bir konumlanma yoluna gitmektedirler. Böylelikle, Türkiye'de modernleşmenin taşıyıcılığını

⁴⁰ Mir, *Muslim American Women on Campus*, 33.

⁴¹ Nilüfer Göle, *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*, çev. Erkal Ünal (İstanbul: Metis, 2012), 94.

yapan Aydınlanmacı seçkinlerin oluşturduğu ve devlet otoritesi altında gelişen kamusal alanın seküler homojen yapısını ve kurallarını zorlamakta, politik çatışma yaratmaktadır.⁴²

Bireyler arası ilişki ve etkileşim demek olan mikro süreçlerin hangi koşullarda gerçekleştiği ve ne tür sembol ve göstergelerden yola çıkıp nereye vardığı, sembolik etkileşimcilik kuramının kavramları ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca kamusal alanda etkileşimler sonucu aktörler arasında çeşitli düzeylerde dışlanma ve ötekileştirilme görülebilmektedir. Bunun sonucunda da kamusal alanın kendi içerisinde birtakım güçlü ve zayıf kamusalıklar⁴³ meydana gelebilmektedir. Bu çalışmada bu iki çeşit kamusalık arasındaki ilişki ve etkileşimlerin şiddeti, yönü ve mahiyeti kamusal alan-dindarlık gerilimi ve Merkez-Çevre ilişkileri üzerine çalışma ve kavramsallaştırmaları bulunan Nilüfer Göle, Edward Shils, Şerif Mardin ve Shabana Mir'in terminolojisinden istifade edilerek tartışılmaktadır. Her birinin araştırmaları bu çalışmada yol gösterici olmuştur.

2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmanın amacına ulaşabilmek amacıyla çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma bireylerin anlam dünyalarını kendi bakış açılarından kavramaya çalışarak, bu sürecin ana hatlarını çizer ve insanların olaylar ve durumlar ile ilgili deneyimlerini nasıl anlamlandırdıklarını konu edinir.⁴⁴ Bu bağlamda çalışmamıza uygun olarak nitel araştırma yaklaşımlarından fenomenolojik yaklaşımın bu araştırma için uygun olduğuna karar verilmiştir. Fenomenolojik yaklaşım, bireylerin fenomenlere ilişkin deneyimlerini ve ortak anlamları ortaya çıkarmaya çalışır.⁴⁵ Bunun için sahadan elde edilen verileri kullanır. Verileri elde edebilmek amacıyla örneklem grubunun oluşturulması sürecinde amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, ilgilenilen örnekleme ile ilgili derinlemesine anlama ve bilgi edinmek konusunda oldukça elverişlidir.⁴⁶ Bu çalışmada araştırma grubu olarak farklı cinsiyet, sınıf ve bölümlerden toplam 18 adet katılımcı seçilmiştir. Belirlenen bu gruba derinlemesine mülakat tekniği uygulanmıştır.

Katılımcı Bilgisi (Kod Adı)	Cinsiyet	Sınıf	Bölüm
-----------------------------	----------	-------	-------

⁴² Göle, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri*, 11.

⁴³ Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text* 25/26 (1990), 134.

⁴⁴ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, çev. Selahattin Turan (Ankara: Nobel, 2013), 14.

⁴⁵ John W. Creswell vd., *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2018), 79.

⁴⁶ Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar* (Yayınodası Yayıncılık, 2014), 244.

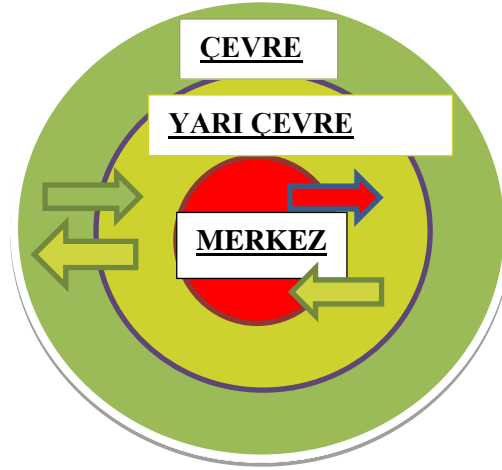
Tarik	E	3. Sınıf	Elektrik Elektronik Mühendisliği
Mehmet	E	3. Sınıf	İşletme
Serdar	E	4. Sınıf	Bilgisayar Mühendisliği
Kübra	K	1. Sınıf	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Mustafa	E	3. Sınıf	Petrol ve Doğalgaz Mühendisliği
Adem	E	4. Sınıf	İnşaat Mühendisliği
Yusuf	E	4. Sınıf	İnşaat Mühendisliği
Burak	E	4. Sınıf	Elektrik Elektronik Mühendisliği
Esra	K	3. Sınıf	Sosyoloji
Duygu	K	2. Sınıf	Psikoloji
Ferit	E	Yüksek Lisans	Elektrik Elektronik Mühendisliği
Sedat	E	3. Sınıf	Petrol ve Doğalgaz Mühendisliği
Selim	E	Yüksek Lisans	Makina Mühendisliği
Sevda	K	4. Sınıf	İngilizce Öğretmenliği
Yavuz	E	Yüksek Lisans	Fizik Bölümü
Ebru	K	4. Sınıf	Fizik Bölümü
Özlem	K	2. Sınıf	Tarih Bölümü
Ömer	E	4. Sınıf	Bilgisayar Mühendisliği

Tablo 1 Katılımcıların Demografik Bilgileri

ODTÜ'deki dindar öğrencilerle yapılan derinlemesine görüşmelerde araştırma konusuna uygun olarak birçok temel sorunun cevabı aranmıştır. İlk olarak ODTÜ kamusal alanı hakkındaki düşünceleri ve aidiyetleri sorularak ODTÜ'de zamanla dinî algı ve pratiklerinde ne tür değişimlerin, yaşam tarzlarında ne gibi farklılaşmaların yaşandığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ek olarak, öğrencilerin kampüste coğrafi ve kültürel olarak nereye konumlandığı, buralarda ne tür davranış pratikleri ve var olma taktikleri izledikleri gibi soruların cevapları aranmıştır. Ayrıca radikal seküler kamusal bir ortamda uzun süreli bulunan dindar öznelerin ne gibi sosyal gerilimlere maruz kaldıkları da araştırmanın temel soruları arasında yer almıştır.

3. Bulgular ve Tartışma

Dini yönelimli öğrencilerle yapılan derinlemesine görüşmeleri içeren kapsamlı bir analiz yoluyla bu çalışma, farklı dindarlık derecelerine sahip katılımcıların kendi benlik ve kimliklerine karşılık buldukları belirli alanları ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ek olarak, bu bağlamlarda varlık oluşturmak için kullandıkları davranışsal stratejiler ve taktik manevralar dizisini açıklamayı amaçlamıştır. Certeau'nun aydınlatıcı kavramsal çerçevesinden ilham alan bu araştırma, günlük varoluşun dinamikleriyle ilgili "strateji" ve "taktik" kavramlarını benimsemiştir.⁴⁷ Bu kavramlar, bireylerin mevcut kültürel hegemonya karşısında varlıklarını savunmak için bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde kullandıkları çeşitli taktikleri özetlemektedir. Avcı'nın da ifade ettiği gibi bu taktikler, başta dindar gençler olmak üzere günlük yaşamın çok yönlü boyutlarında kendini göstermektedir.⁴⁸ Derinlemesine mülakatlar sonucunda elde edilen verilerden hareketle dindar öğrencilerin izlediği davranış pratikleri ve taktikler merkez, çevre ve yarı-çevre olmak üzere üç farklı alana karşılık gelecek şekilde gruplandırılmıştır. Aşağıdaki bölümlerde Merkez, Çevre ve Yarı-Çevrenin kültürel özellikleri, birbirleri ile ilişkileri ve buralara yerleşen dindar öznenin var olma biçimleri, tipolojileri ve taktikleri anlatılmıştır.

Şekil 1 Kamusal Alanda Çevre, Yarı-Çevre ve Merkez Alanlar ve Birbirleri ile İlişkileri

⁴⁷ Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi 1 Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*, çev. Lale Arslan Özcan (Dost Kitabevi, 2009), 110-116.

⁴⁸ Özlem Avcı, *İki Dünya Arasında: İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği* (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2012), 160.

3.1. Radikal Seküler Alan Olarak Merkez

Bu bölge seküler kamusal alanın kültürel merkezini oluşturmaktadır. Çekirdek (core), mainstream (ana akım), dominant (hâkim) alan, seküler habitus ya da gerçek dünya (real world) şeklinde de kavramsallaştırılabilir. Bu alan bazen coğrafi olarak da kamusal alanın merkezî konumunda yer alır. Ancak önemli olan coğrafi olarak kamusal alanın ortasında yer alması değil, kültürel olarak bütün kamusal alana bir merkezî otorite sağlaması, yani kamusal alanın geri kalan kısımlarını kontrol edebiliyor olmasıdır. Bu alanda yoğun olarak seküler yaşam biçimleri ve var olma pratikleri görülür. Alkol, cinsellik, kadınların giyiminde görülen seküler normlar ve cinsiyetlendirilmemiş mekânlar buna örnektir. Ayrıca İslami görünürlük biçimleri ve pratikleri burada oldukça nadirdir. Cinsiyetlendirilmiş davranış ve mekâna neredeyse hiç dikkat edilmemektedir.

Merkez kamusal alan, üniversitenin sosyal ve kültürel hayatının merkezidir. Kampüsün kalbinin attığı yer olarak adlandırılabilir. Göle'nin tanımladığı şekliyle "Arzulanan yasak kamusal alandır."⁴⁹ Dolayısıyla kampüs kültürü içerisinde seküler ve dinî olmak üzere iki dünya arasında kalan Tarık'ın anlattığı üzere, inançlı da olsa gençlik çağında olan, hayatının en güzel yıllarında olan üniversite öğrencileri stres atmak, spor yapmak, arkadaşlarının davetine icabet etmek, derslerden arta kalan zamanları değerlendirmek, sosyalleşmek... vb. amaçlarla buralarda bulunmak isterler. Tarık sosyal, kültürel ve sportif her aktivitenin gerçekleştirildiği mekân ve alanda her an bir dindar bireyi rahatsız eden davranışlara rastlanabileceğini şöyle anlatır:

"Spor salonunda kızlar oldukça rahat giyiniyor ve bazıları erkek arkadaşlarıyla geliyor. Havuz kız erkek ayrı değil, karma şekilde kullanılıyor. Kızların havuz giysileri zaten belli. Kütüphane, yemekhane ve okulun çarşısı da farksız değil aslında. Yurtların kantinleri bile. Yurt kantinleri kız ve erkekler tarafından ortak kullanılıyor. O yüzden buralarda çok samimi kız erkek ilişki ve görüntülerine rastlayabiliyoruz. Ya okulu bırakacaksın ya da okul bitene kadar sabredeceksin. Ben ikincisini tercih ettim."

Tarık seçimini uyumdan yana kullanmıştır. Seküler kamusal alanlarda bulunmaktan kaçınmanın zorluğunu göz önünde bulundurarak buralarda okul bitene kadar gerektiğinde var olma yoluna gitmiştir. Bu uyum tercihi, inanç sahibi olan ama pratikte dinî değil seküler davranışlar sergileyen öğrencilerin hayatlarında görülürler. Birey kendisini Müslüman olarak tanımlar ama inanç ve pratiklerini okul bitene kadar bir kapalı kutu içerisinde saklamayı tercih etmiştir. Bu gibi bireyler dindarlığı sadece zihinsel olarak yaşarlar. Zihinsel

⁴⁹ Göle, *Seküler ve Dinsel*.

dindarlık, üniversite yılları boyunca dindarlığı pratikten uzak yaşamaktır. Bir başka deyişle, kampüs hayatı ile hiçbir ilişkisi kalmayınca dek dindarlık ertelenmiştir. Bu ertelenme gerek ibadetler olan namaz ve oruç gibi ibadetleri yapmama düzeyinde gerekse de dinî bir vazife olarak görülen başörtüsü takmama düzeyinde görülür. Sonuç olarak görünür sekülerizm (visible secularism) ama görünmeyen bir dindarlık (invisible religiosity) hali ortaya çıkar.

Dindar benlik, kampüs hayatı gereği seküler gruplar ile ortak yaşam alanlarını paylaşmak zorunda kaldıklarında iki tip dindar ortaya çıkmaktadır. Birincisi, nasıl karşı koyacağını, nasıl geçiştireceğini çok iyi bilen sofular dindarlar. Sofular dindar, dinî görevlerini eksiksiz yerine getiren, gündelik yaşam pratiklerini ve diğer bireylerle ilişkisini tamamen dinî kurallara göre düzenleyen kişiye denir. İkincisi, seküler birey ya da davranışla ilk karşılaşmasında bocalayan, ne yapacağını bilmeyen, hazırlıksız yakalanan, dolayısıyla dinî ortamlar dışında rahatlıkla sosyalleşemeyen acemi dindarlardır.⁵⁰

Ailecek bir nur cemaatine mensup olan Mehmet, ODTÜ gibi dine aykırı eylemlerin bol olduğu bir ortamın kendilerini zorlamadığını söylemektedir. Aksine bu durum onlar için bir nimet ve bir imkândır: Dini daha çok ve samimi yaşama fırsatı.

“Ben ne olursa olsun karşı cinsle el tokalaşmam. Bana el uzatan kız olursa eli havada kalır. Alkol alınan ya da kız erkek yakın ilişkilerin olduğu ortama girmem. Öyle bir şey olduğunda orada isem terk ederim.”

Acemi dindar tip ise seküler kişi, davranış ya da ortam ile ilişki kurduğunda doğru dinî tepki ve davranış kalıplarını geliştiremez. Geliştirse bile bu gecikmeli olur. Normalde yaşamında dinî hassasiyetlere en üst düzeyde dikkat etmeye çalışan dindar bir başörtülü öğrenci olan Kübra, erkeklerle el sıkışmayı doğru bulmamasına rağmen, bu gibi durumlar başına geldiğinde anında doğru davranış tarzı ortaya koyamadığından yakınmaktadır:

“Bir erkek el uzatınca elim istemeden refleks olarak uzatılan ele doğru gidiyor. Oysa bunu bilinçli olarak yapmıyorum. Ancak bir süre sonra kendimi toparlıyorum, kendime geliyorum. Durumun farkına varıyorum. İkinci bir el uzatılırsa tutmuyorum.”

Dindar bireyler Merkezde sürekli rahatsız ve huzursuzdur. Çevresel alanda var oldukları gibi rahat, huzurlu ve mutlu değildirler. Her an bir gerilim halindedirler. Seküler bireylere karşı her an tetikte yaşamak zorundadırlar.

“Dinle bağları olmayan insanların arasına girdiğimde oldukça geriliyorum. Bir an önce kaçmak istiyorum. Ama bazen onlarla ders çalışmak zorundasınız. Yani bazen bir şekilde onlarla muhatap oluyorsunuz. Bir tanıdık kız mesela karşılaşıncaya el

⁵⁰ Mir, *Muslim American Women on Campus*, 85.

uzatıyor. Tutsan bir dert tutmasan ayrı bir dert. Ya da okulda sana herhangi bir konuda soru soran kız o an mini etekli ya da dekolteli şekilde giyinmiş olabiliyor. Onun olduğu tarafa bakmamalıyım. Ama bu nasıl mümkün olacak?" (Serdar)

Seküler kamusal alanın Merkezinde yer alan dindar öğrenciler taşıdıkları semboller nedeniyle Goffman'ın kavramsallaştırmasıyla damgalı⁵¹ olarak görürler. Başörtüsü, tesettür, İslami sakal, dinî kitap... vb. damgalanmalarına neden olur. Dolayısıyla bu şekilde damgalı bireylere birtakım davranış kalıpları atfedilir. Gerici, cahil, kendi kararlarını alamayan, beyni yıkanmış... vb. Merkezde yer alan dindar Müslümanlar buna maruz kalmak ya da bununla baş etmek zorunda kalır. Sosyal dışlanma damgalanmanın en önemli sonucudur. Esra bu durumu şu şekilde anlatmaktadır:

"Erkeklerle ya da dinî bağları zayıf kızlarla birlikte ders çalışmak benim için sorun değil. Ben herkesle arkadaşlık yapabilirim. Bana saygı duysunlar yeter. Ama bunu çoğu zaman göremiyorum. Bazı arkadaşlık ortamlarına ne kadar istediysen de giremedim. Bana karşı hep bir önyargı, bir rahatsızlık hissettim. Hem başörtülü insanlara karşı bir önyargıları var hem de bir başörtülünün yanında istedikleri gibi davranamayacaklarını, istedikleri gibi konuşamayacaklarını düşünüyorlar. Oysa ben de onlar gibi bir insanım."

3.2. Melez Bir Kamusal Alan Olarak Yarı-Çevresel Alan

Yarı-Çevresel alan, Merkez ile Çevre arasında kalan, kültürel ve sosyal performanslar açısından ikisine de eşit uzaklık ve yakınlıkta olan, iki bölgeden de davranış izleri barındıran, ancak tam olarak ne Merkez ne de Çevre şeklinde net olarak tanımlanamayacak alandır. Yarı-Çevrenin de Merkez gibi kendine özgü karakter tipleri ve davranış pratikleri bulunur. Merkez ya da Çevrede kendine yer bulamayan, oralarda tutunamamış ya kovulmuş ya da iki alandan da vazgeçemeyen, iki alana da hayranlık duyan bireyler yaşam alanı olarak buraları tercih ederler.

Bir kamusal alanda Yarı-Çevre, bir mekândan daha çok davranış örüntülerine denk gelir. Bir başka deyişle, kamusal alanda Yarı-Çevresel alanlardan ziyade Yarı-Çevresel yaşam tarzları, var olma biçimleri ve tipolojileri bulunur. Seküler kültüre kısmi katılım, Yarı-Çevresel pratiklere örnek teşkil eder. Seküler kültüre kısmi ya da Yarı-Çevresel katılım⁵² iki ana nedenden ötürü gerçekleşmektedir. Birincisi kampüs gibi bir ortamda çeşitli nedenlerden dolayı genç bireyler için sosyalleşme ihtiyacı hatta zorunluluğu ortaya çıkar. Zira akademik takvimin gerekleriyle tek başına baş etmek her zaman mümkün değildir. Yarı

⁵¹ Erving Goffman, *Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Ediliş Üzerine Notlar* (Ankara: Heretik, 2014), 31.

⁵² Mir, *Muslim American Women on Campus*, 55.

zamanlı katılım performansları ortaya koymanın bir başka nedeni, seküler alan olan Merkez ile dinî habitus olan Çevrenin ritüellerine tam katılım sağlayamamaktır. Bu gibi bireyler, hâkim seküler kültür ile dinî habitusun gereklerinin ikisini de benliklerinde barındırırlar. Dolayısıyla bölünmüş bir dünya, zihin ve benlik ile seküler kamusal alanda var olurlar. Ortam ve zamana göre bazen dinî bazen de seküler davranışlarda bulunurlar. Böylece dindar melez (hibrid) tipler ortaya çıkar. Yarı-Çevrenin en önemli ayırt edici özelliklerinden birisi melez inanç ve tiplerin yaşam alanı olmasıdır.⁵³

Bunlar gündelik hayat içinde bazen karşı karşıya gelir ve zaman olarak çakışır. Bazı öğrenciler iki takvimden birini seçmekte, ötekini boş vermekte ya da bir süreliğine birisinin gereklerini ertelemektedir.

“Namaz vakti sınava denk gelirse sınavdan çıkmıyorum. Namazın kazası var ama sınavın yok. Okulu uzatmayı göze alamam.” (Duygu)

Gerilim alanlarının o anki zorluk ve kolaylığına göre öğrenciler, ya uyum (conformity) ya da direnç (resistance) yoluna gitmektedirler. Dini yaşayış tiplerinden olan alaca dindarlar bunlara örnek teşkil etmektedir. Alaca dindarlar⁵⁴, yılın değişik zamanlarında yaşanan atmosfere göre dinî performanslarında artış ya da azalış meydana gelen tipleri tarif etmek için kullanılmıştır. Seküler kamusal alanda en çok görülen dindarlık tipi budur. Bu durumu boşluğa düşme, dinî sorgulamalara girişme, inançta zayıflamaların görüldüğü zamanlar olarak da ifade edebiliriz. Bu zamanlarda dindar özne, asıl yaşam alanı olan İslami habitusta bulunma sıklığını azaltarak daha çok Yarı-Çevresel alanda var olmaya yoluna gider.

Mustafa, okula geldiğinde dindar biri olmasına rağmen bir süre sonra kız arkadaş edinmesini, “O zamanlar inançta zayıflama ve boşluğa düşme” nedenlerine bağlıyor. Dinî bağları tekrar kuvvetlendiğinde ise tekrar eski dinî arkadaşlık ortamına geri döndüğünü anlatıyor.

“Okulda dolaşırken kız arkadaşım elimden tutmak istiyordu. Hatta tutuyordu. Oysa bu şekilde yürürken mescitten arkadaşlara rastlıyorduk ve bu beni çok zor duruma sokuyordu. Utanıyordum. Bir daha yüzlerine bakamıyordum. Kız arkadaşım bu yüzden çok tartıştık. Hatta bu yüzden ayrıldık.”

⁵³ Cihan Z. Tuğal, “The Appeal of Islamic Politics: Ritual and Dialogue in a Poor District of Turkey”, *The Sociological Quarterly* 47/2 (Mayıs 2006), 258-265.

⁵⁴ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat* (Çemberlitaş, İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999).

Görüldüğü üzere Mustafa inançları ile gündelik hayat arasında yaşadığı gerilimde tercihini bir süre sonra inancından yana kullanmıştır. Ancak tam tersi de olabilmektedir. Çevresel alan olan İslami habitusa bir daha dönmek üzere bireyler, Merkezî alan olan seküler kamusal alana, o alanın gerektirdiği özellikleri edinerek kız ya da erkek arkadaşları ile giriş yapmaktadırlar. Mustafa bu şekilde birçok kişiye şahit olduğunu ve kendisinin de bu duruma düşmekten korktuğunu dile getirerek bu konudaki gözlemlerini aktarmaktadır:

“Zannediyordum ki okulda çimlerde gördüğüm alkol içen, sevgilisiyle öpüşen çiftler okula başladıklarında da bu şekildeydiler. Oysa bu şekilde hal ve hareketler içerisine giren bu kişilerden bazısını daha önce mescitte gördüğümü düşündüğümde, okul şartlarının onları bu değişime zorladığını fark ettim.”

Mustafa'nın bir zamanlar yaşadığı ve bolca gözlemediği üzere, seküler kamusal alan bazı bireyleri gerilimler ile oldukça zorlamakta ve onları kendisiyle uzlaşma yoluna gitmeye mecbur bırakmaktadır. Bu şekilde Yarı-Çevresel alana denk düşen uzlaşmacı tipler ortaya çıkmaktadır. Din ve seküler hayat uzlaştırılarak yeni bir uzlaşmacı benlik oluşturulmaktadır. Bunun altında İslami habitusu oldukça sıkıcı bulmak yatmaktadır. Zira dinî ortamlardaki birey ve aktiviteleri aşırı sıkıcı, öte dünya yönelimli ve dış dünyadan soyutlanmış bulurlar. Dinî vecibeleri gerekli görürler ancak bir “Genç olarak eğlenmek hakkımdır.” anlayışını da ihmal etmezler.

“Hep sohbet hep sohbet. Hep namaz, zikir, Kuran nereye kadar. İnsanın bir de sosyal hayatı olmalı. İnsan dünyaya bir kere gelecek. Eğlenmesini de bilmeli. Cemaatler beni sıkıtiği için artık hiçbirine gitmiyorum.” (Adem)

Yarı-Çevresel alana giren dindar bireylerin her zaman bir mazereti bulunur. Dinî yasakların dışına çıkmalarını her seferinde bir gerekçe ile izah ederler. Sosyal olmak, çevre yapmak, arkadaş ortamını genişletmek bu mazeretlerin başlıcalarıdır.

“Ben normalde elimden geldiğince mescide giderim. Ramazan'da orucumu tutarım. Ama mescitten arkadaşlar beni yemekhanede kızlarla aynı masada görürken böyle yadsıyan gözlerle bakıyorlar. Oysa bunda kötü bir şey yok. İnsanın belki sevgilisi değil ama zaman zaman takıldığı kız arkadaşları da olmalı. Ki onlara da bir şeyler anlatabilelim.” (Yusuf)

Yusuf'un yaşadığı duruma, iki dünya arasında kalmaya, ikisinden de vazgeçememe durumuna ilişkin örnekler arttırılabilir. Başörtüsü takan ama namaz kılmakta zorlanan ile kendisine ağır geldiği için başörtüsü takmayan, kamusal alanda rahat kıyafetlerle, hatta mini etekle dolaşan ama hiçbir namazını da kaçırmayan öğrenciler bu duruma örnek olarak

gösterilebilir. Örneğin Sevda okulda kendi deyimiyle, “oldukça açık giyinen ama namazlarını da düzenli kılan” birisidir.

“Yetişme tarzım ve sahip olduğum sosyal çevreden ötürü giyimim bu şekilde açık. Bu da bana avantaj sağlıyor. Bu şekilde sosyal ortamlarda daha fazla güven kazanırım ve daha çok dini anlatma, örnek olma imkânım olur. Başörtülü olsam bana önyargı ile bakarlardı.”

Yarı-Çevresel alanda bulunan bir başka dindar tipini liberal dindarlar oluşturmaktadır. Onlara göre İslam kolaylık dinidir ve din sanıldığı kadar katı kurallar ve yasaklar koymamıştır. Önemli olan başkalarına zarar vermemek ve kimseye zorla bir şey yaptırmamaktır.

3.3. Dinî Habitus Olarak Çevresel Alan

Çevresel alan, kamusal alanda İslami/sofu habitusa karşılık gelir. Bir başka deyişle Müslüman mahallesi ya da gettosu olup, İslami/sofu yaşam tarzının etkisini gösterir. Dolayısıyla kendine özgü birtakım gündelik davranış biçimleri ve dindarlık tipolojileri barındırır. Dindarlık bir yaşam biçimi olarak görülür. Gündelik hayatın İslamileştirilmesi amaçlanır. Müslüman mahallesi olması nedeniyle soyutlanmış bir dünyadır. Kendi alanını ve tiplerini seküler alanın merkezi olan gerçek dünyadan izole etmiştir.

Buradaki tipler sofudur. İslam'ı ellerinden geldiğince tam olarak yaşamaya çalışırlar. Seküler pratiklere ve bireylere karşı mesafelidirler. Burada yer alan bütün dinî tipolojilerin seküler kültüre karşı tepkisi ortaktır ve direnme olarak ortaya çıkar. Örneğin alkollü ortamlarda bulunmazlar. Seküler kamusal alanın merkezinden çok mecburi olmadıkları sürece geçmezler. Bunun yerine dinsel mekânlarla ve öteki dindarlarla yakın, düzenli ve sürekli bir ilişkileri vardır. Çevresel alanda Merkezi bölgenin aksine cinsiyetlendirilmiş davranış ve mekân görülmektedir. Bu da buralarda var olan dindar bireylerin çok daha az gerilimlere maruz kalmalarını sağlamaktadır.

Çevresel alan, otantik İslam (Gerçek İslam), dinî bilgi ve dindarlık bilincinin yeniden ve sürekli üretildiği, aktarıldığı yerdir. Kaynak eser okumaları, tefsir dersleri ve sohbetler aracılığı ile otantik bilinç sürekli taze ve hatırdaki tutulmaya çalışılır. Eşyaya, çevreye, ötekine karşı bir bilinç, dinî bakış açısı ve ilişkiler geliştirilir.

Arkadaşları ile birlikte mescitte haftalık dinî sohbetlere katılan Burak, sohbetlerin işlevini şöyle anlatmaktadır:

“ODTÜ gibi bir yerde insanın ayağı her an kayabilir. Dolayısıyla mescitten arkadaşlarla haftalık olarak dinî konuları konuşmak için bir araya geliriz. Böylece bazı şeyleri hatırlarız. Yoksa bu ortam insana kim olduğunu, nerden geldiğini, amacını unutturuyor.”

Ebru'ya göre ise sohbetler, seküler kamusal alanda hangi durumda ve kime karşı nasıl davranacağını doğru bilgisini edindiği kaynaktır.

“Çevremizdeki herkes dindar değil. Ya da en azından öyle yaşamıyor ya da öyle görünmek istemiyor. Sınıf arkadaşlarımız olduklarından onlarla bir şekilde muhatap olmak zorunda kalıyoruz. Öyle durumlarda onlara nasıl davranacağız, nasıl iletişim kuracağız, sınırlarımız neler olacak, onları öğreniyoruz sohbetlerde.”

Ebru'nun aktardığı gibi, karşı kamudaki bireyler ancak “zorunlu” ve “mazeretli” durumlarda ve geçici olarak seküler Merkez alanla ya da buradan bireylerle iletişim kurar. Bunu yaparken de kimliğini, hassasiyetlerini korumak ve belli bir fıkıh çerçevesinde hareket etmek zorundadırlar.

Çevresel alanın diğer adı Michael Warner'in kavramsallaştırmasıyla karşı kamudur⁵⁵ ancak her zaman bir karşıtlık durumu içermez. Karşı kavramı bazen alternatif kavramını tarif etmek için kullanılır. Karşı olunan ya da uzak durulan alanda meydana gelen sosyal, kültürel ve sportif aktivitelere bir alternatif aranır. Bu da ya aynı aktiviteyi taklit ederek ya da yeni ve özgün aktiviteler yaratılarak başılır.

Son sınıf öğrencisi Ferit şimdiye kadar mescitten kişilere yönelik birçok etkinlik organize ettiğini söylemektedir.

“ODTÜ'de her şeyi yapacak imkân var ama dinî hassasiyeti olanlar için öyle değil ne yazık ki. Topluluklarla gezilere gidemiyoruz mesela. Ya otobüste kız erkek yan yana oturuluyor ya içki içiliyor yolda ya da namaz saatlerine dikkat etmeden yolculuk yapılıyor. Okul içinde yapılanlar da farksız. Alkol mutlaka oluyor. Ya da kız erkek çok samimi durumlar. Bu yüzden biz de kendi arkadaşlarımızla belki yine benzer etkinlikleri ama bu defa kızların olmamasına dikkat ederek yapıyorduk. Bir konferans yapacak isek kızlara erkeklerden ayrı yer ayırıyorduk.”

Görüldüğü üzere karşı kamuda meydana gelen etkinlikler, Merkez kamudaki etkinliklerin birer helal versiyonudur. İslami versiyonlarının yeniden üretilmesidir. Diğer deyişle, İslam'a uygun hale getirilerek gerçekleştirilmesidir. Bu şekilde alternatif etkinliklere

⁵⁵ Michael Warner, *Publics and Counterpublics* (New York, NY: Zone Books, 2014), 56.

bakış açısı dindar gençler üzerine yapılan bir başka çalışmada, “Siz nasıl eğleniyorsanız, biz de öyle ibadet ediyoruz” şeklinde dile getirilmiştir.⁵⁶

Karşı kamuda akademik takvim ve dinî takvim geriliminde genellikle tercih edilen dinî takvim olmaktadır. Bir başka deyişle, sınavlar, ödevler, projeler namaz, oruç gibi dinî görevlerin ihmal edilmesine neden olmamaktadır. Çeşitli taktikler yolu ile akademik ve dinî takvimin ikisinin de gereklilikleri ihmal edilmeden yerine getirilir.

Sedat üçüncü sınıf Fizik bölümü öğrencisi olup şimdiye kadar hiçbir sınavın namazını kılmasına, orucunu tutmasına engel olmadığını söylüyor.

“Namazımı ya sınavdan önce ya da sınavdan sonra vakti çıkmayacak şekilde kılıyorum. Eğer sınav bir namaz vaktini içine alacak şekilde çok uzun sürerse, sınavdan erken çıkma yoluna gidiyorum.”

Mühendislik bölümü öğrencisi Selim ise, okulda hiçbir namazını kaçırmadığını ifade ederek farklı bir taktik izlediğini anlatmaktadır:

“Sınav üç dört saat sürerse, tuvalete gitmek için izin isteyip sınav salonu dışında cep seccadesi ile namazımı kılıp sınava geri dönüyorum.”

İslami habitusta bulunan bireylerin okul içinde seküler kişi ve davranışlarla karşılaştıklarında ne tür davranış örüntüleri ortaya koyduklarına baktığımızda, genellikle benzer biçimleri görürüz.

Karşı cinsle karşılaşma anlarında ne tür taktikler izlendiği sorulduğunda çeşitli cevaplar verildiği görülmüştür. Yavuz kendisine karşı cinsten birisi el uzatacak olsa neler yaptığını şöyle aktarmıştır:

“Birisi bana el uzatacak olsa abdestliyim diyorum. Bu belki doğru değil ama mazeretsiz elini tutmamaktan ya da bir kız olduğun için elini tutmuyorum diyerek kalbini kırmak ve böylece İslam’dan uzaklaştırmaktan iyidir.”

Aşağıdaki ifadelerde Özlem bu tür durumlarda tesettürlü dindar kadınların neler yaşadıklarını aktarmaktadır. Tesettür, dindar kadınlara hem kamusallaşma imkânı vermekte⁵⁷ hem de etkileşime girilen bireylere kendisine nasıl davranması gerektiği hakkında bir ön bilgi vermektedir.

“Bana genelde el uzatılmıyor. Zira görünüşüm karşıdakine bu konuda bir ön bilgi veriyor. Tesettürün bir fonksiyonu da bu aslında. Karşıdakine hakkımda bilgi vermek. Ona sınırlar çizmek. Benimle nasıl iletişime geçeceğini ona anlatmak.”

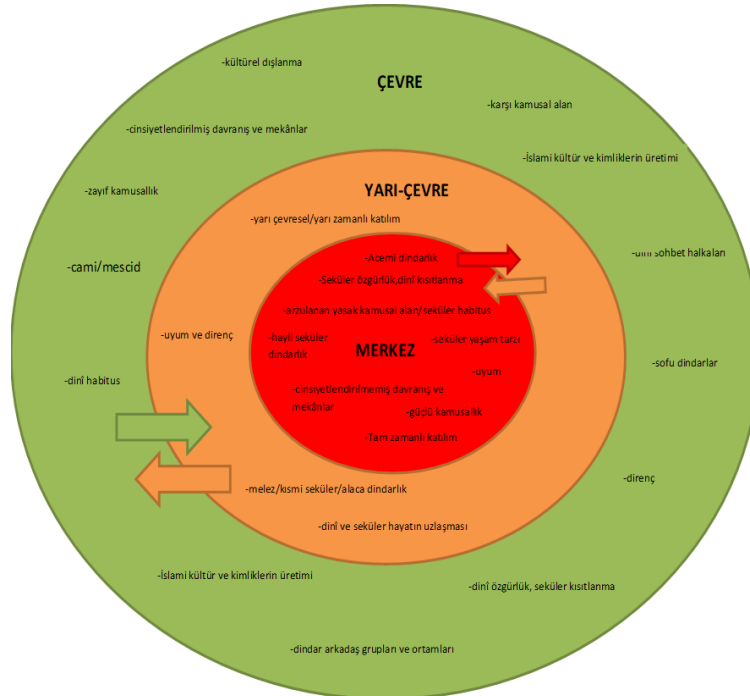
⁵⁶ Ayşe Saktanber, “‘Siz Nasıl Eğleniyorsanız Biz de Öyle İbadet Ediyoruz’ Entelektüellik ve Popüler Kültür Arasında Türkiye’nin Yeni İslamcı Gençliği”, çev. Zeynep Yelçe, *Kültür fragmanları: Türkiye’de Gündelik Hayat*, ed. Deniz Kandiyoti - Ayşe Saktanber (İstanbul: Metis Yayınları, 2012), 263.

⁵⁷ Zehra Yılmaz, *Dişil Dindarlık: İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü* (Fatih, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 188.

Bazı dindar öznelerin sahip olduğu bir başka damga ise sakaldır. Çember ya da Müslüman sakalı adı verilen sakal türü, kamusal alanda ötekilere nurcu bıyığı ya da başörtüsü gibi bir mesaj vermektedir. Bu da yine ötekilerle kurulacak her türlü etkileşimde karşdakine nasıl davranacağı konusunda bir ipucu vermektedir.

“Okula geldiğimden beri sakallıyım. Sınıfta herkes neden sakal bıraktığımı ve sakalımın temsil ettiği anlamı bilir, ona göre davranır. Karşı cinsin el uzatması şeklinde bir tehlike ile karşılaşmadım mesela şimdiye kadar. Ya da sınıfta yanıma hiçbir kız oturmadı. İçkili ortamlara davet almıyorum.” (Ömer)

Çevresel alandaki dindar bireyler seküler aktör ve pratiklere karşı ortak davranış örüntüleri nedeniyle bir nevi hayali cemaat oluştururlar. Hayali cemaatler kavramına göre, insanlar, hayali bir dünyanın etrafında aynı şeyleri düşünmekte, aynı düşünce etrafında birbirlerinden habersiz aynı olaya odaklanmaktadırlar. “En küçük millete, topluluğa ait olan birey bile ait olduğu milletin diğer bireyleri ile hiçbir zaman tanışamayacaktır, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplamlarının hayali yaşamaya devam eder.”⁵⁸ Bununla birlikte o milletin, topluluğun bireylerinde ortak bir topluluk olma duygusu bütün farklılıklar aşarak kolektif bir kimlik halinde her zaman var olacaktır.

Şekil 2 Dindar Öznenin Var Olma Pratiğine Göre Seküler Kamusal Alana Yerleşimi

⁵⁸ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (Metis Yayınları, 2020), 20.

Şekil 2’de gösterildiği üzere, Merkezden Çevreye doğru ilerledikçe etkileşime açık dindar tiplerden daha kapalı dindar tiplere doğru bir geçiş görülebilir. Oklar, bölgeler arası geçişkenliği göstermektedir. Bir dindar birey, dini yaşam tarzını belli bir bölgede sürdürse de zaman zaman gündelik hayattaki koşullara göre geçici veya kalıcı olarak bölgeler arasında geçiş yapabilir. Dini benlik, aslında bu tür bir davranış örüntüsünü yansıtmaktadır. Gün içinde, bazen dinin en saflaştırılmış hali yeşil alanda yaşanırken, bazen dinin pratiğe dökülmüş görünümü daha melez veya seküler alanlara kayabilir. Zira birey, dinî öğretileri pratiğe döktüğünde ve başkalarıyla etkileşime girdiğinde, özel ve kamusal alanlarda olduğu gibi katı değil, akışkan ve melez bir tutum sergileyebilir. Bu durumda dindarlık sabit bir seviyede kalmamakta, çevresel etkenlere bağlı olarak artabilmekte veya azalabilmektedir. Bu nedenle, dindarlık değerlendirmeleri her mekân, zaman ve bağlamda aynı sonucu vermeyebilir. Dindarlık ölçümü ve kategorizasyonu yapılırken bu esneklik göz önünde bulundurulması gereken önemli bir nokta olarak görünmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Dindar bireylerin, belirli bir süre boyunca seküler ve kamusal alanlarda var olmak zorunda kaldıklarında çeşitli stratejiler geliştirdikleri söylenebilir. Genellikle, bu bireylerin tercih ettiği yaşam alanı dinî inançlarına göre şekillenmekte ve bu nedenle seküler kamusal alana entegre olmak onlar için genellikle beklenmeyen bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu alan, onların alışkın olduğu sosyal dünya ve yaşam tarzına aykırı özellikler içerebilir. Bu farklılık, dindar bireyin düşünce dünyasıyla çelişki yaratır ve sürekli bir gerilim kaynağına dönüşebilir. Bu gerilimin şiddeti, bireyin seküler kültüre ne kadar dahil olduğuna bağlı olarak değişebilir. Bu araştırmanın sonuçları, daha fazla direncin, genellikle daha fazla gerilim anlamına gelirken, uyum sağlamanın ise daha az gerilime yol açtığını göstermiştir. Bu gerilimlerin genellikle seküler düşünce ve davranış tarzı yönelimli ötekilerle etkileşim sonucunda ortaya çıktığı görülmüştür. Bu nedenle, istemeden veya zorunlu olarak buldukları seküler kamusal alanda, dindar bireylerin sahip oldukları dini sermaye ve benliklerine göre çeşitli coğrafi ve kültürel alanlarda bulunmayı tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu alanlar, Merkez, Yarı-Çevre ve Çevresel alanlar olarak sınıflandırılabilir ve önceki açıklamalarda belirtilen türdeki tipoloji, ritüel ve davranış kalıplarını içerebilir. Bu bölgeler sadece coğrafi değil, aynı zamanda kültürel konumlamaları da yansıtabilir. Bu

alanlar arasındaki farklılıklar, bireylerin değerleri, inançları ve davranışlarına göre şekillenir ve bu farklılıklar, bireylerin kimliğinin temel bir parçasını oluşturur.

Merkezi konumda bulunan dindar bireyler, seküler odaklı çevreleriyle yaşadıkları sosyal gerilimleri çözemeyen ve bu nedenle direnç yerine uyumu tercih eden kişilerden oluşmaktadır. Çünkü seküler kamusal alanda, dini inançlara ters düşen semboller ve uygulamalar baskındır. Aynı zamanda, cinsiyetler arası etkileşimlerden kaynaklanan yakınlaşma, romantizm ve cinsellikle ilgili ritüeller ile seküler ve sol görüşlere yoğun bir maruziyet gibi durumlar da gözlenebilir. Bu tür bir ortamda bulunmayı tercih eden dindar bireyler genellikle bu ortamın müdavimleri olan diğer insanlar tarafından takdir görmek ve onay almak isteğine sahip olabilirler. Bu nedenle, dini kimliklerinden kaynaklanan olumsuz yargılardan kaçınmak isteme eğilimindedirler. Bu olumsuz yargıları azaltmak veya gizlemek, diğer insanlarla yaşanan gerilimi en aza indirebilir ve toplumsal çevrenin kültürel olarak içinde yer alma fırsatlarını artırabilir. Sonuç olarak, bu sosyal gerilimleri yönetme yaklaşımı, dini yaşam tarzını ya üniversite eğitimi tamamlanana kadar ertelemeyi ya da tamamen terk etmeyi içerebilir.

Seküler kamusal alanın potansiyel gerilimlerini minimize etmeyi amaçlayan başka bir dindar grup, Çevreye yerleşen bireylerdir. Bu bireyler, dinî prensiplerine sadık kalarak kamusal alanda var olmayı amaçlarlar. Bu amacı, uyum değil direnç yoluyla gerçekleştirirler. Kendi inanç ve uygulamalarıyla seküler kültürün uygulamaları karşı karşıya geldiğinde, tercihlerini dini değerlerden yana kullanırlar. Seküler kültüre zorunlu olmadıkça katılmazlar. Temel yaşam ve serbest zaman alanları genellikle mescit, cami ve dindar arkadaşlık ortamları gibi mekânlarla sınırlıdır. Bu alanlardaki diğer bireyler benzer yaşam tarzını benimsediği için, etkileşimler genellikle gerilim olmadan gerçekleşir. Dini yaşam tarzının temel hedefleri iki yönlüdür: Hâkim seküler kültüre karşı dini kimliklerini koruma veya seküler kültüre etki ederek onu dönüştürme, seküler ritüelleri sonlandırma. Çevresel alanda bulunma kararı bir tercih sonucu alınabileceği gibi, Merkezde varlık gösterme imkânının sınırlı olduğu durumlarda da dindar bireyler tarafından bu seçenek değerlendirilebilmektedir.

Merkez olarak adlandırılan seküler alanda kendine uygun bir yer bulamayan, aynı şekilde Çevresel olarak adlandırılan dini yaşam alanında da kendisini ifade edemeyen bireyler, her iki alanda da gerilimler yaşayan, gerektiğinde dini gerektiğinde seküler

pratikleri sergilemek isteyen kişiler, Yarı-Çevresel alanda kendilerine yer bulurlar. Bu alan, belirli mekânlardan ziyade belirli davranış kalıplarına odaklanır. Ne tamamen seküler kültüre ne de tamamen dini kültüre tam katılım sağlanmaz. Örneğin, seküler bir ortamda dini kimliğin bilinciyle var olunur. Bu nedenle Yarı-Çevresel alanda, kısmi katılım veya yarı zamanlı katılım durumları yaygındır. Üniversite yıllarının sonunda birey, ya böyle bir yaşam tarzına devam etmeye karar verir ya da Merkez veya Çevresel alana geçiş yapar. Bu şekilde, Yarı-Çevresel alanda görülen esnek dindarlık, ya üniversite eğitimi boyunca devam eder ya da farklı bir dindarlık biçimine dönüşürler.

Yukarıdaki üç ayrı sınıflandırma ve bu sınıflandırmalara dahil olan tipler, dindar bireylerin dinî yaşam biçimleri ve uygulamalarına dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu perspektife göre, dindar bireyler seküler kamusal alanda üç farklı bölge içerisinde varlık gösterir ve konumlanırlar. Bu bölgeler Merkez, Yarı-Çevre ve Çevresel alanlar olarak adlandırılır. Dindar bireyin bireysel veya topluluk temelli pratikleri genellikle bu bölgelerden birine denk gelir. Ancak, bu konumlanma bireyin öznel veya topluluk bazlı davranışlarına göre değişkenlik gösterebilir. Bir birey, bireysel olarak bir alanda varlık gösterirken, topluluk içinde hareket ettiğinde farklı bir alanda yer alabilir. Örneğin, birey tek başına iken Merkez veya Yarı-Çevre alanında bulunabilirken, topluluk içindeki ritüel ve etkinlikler nedeniyle Çevresel alanda da görünür hale gelebilir. Bu alanlar arasındaki geçiş dinamikken, dindar birey genellikle bu bölgelerden birinde yaşamını ve serbest zaman etkinliklerini sürdürmek için çaba harcar. Her bir alanın kendine özgü bir otoritesi, kuralları, koruyucuları, sınırları, sosyal kimliği, görünüm sembolleri ve davranış uygulamaları bulunur. Ayrıca, bu üç alan arasında öykünme veya rekabet temelli bir ilişki mevcuttur. Bu alanlar arasında sürekli bir geçişkenlik gözlenir. "Güçlü kamusalılık" kavramı, ODTÜ gibi üniversite merkezli alanlarda yer alan seküler grupları temsil ederken, "zayıf kamusalılık" ise dindar öğrenciler tarafından oluşturulan Çevresel alanları içerir.

Bu araştırmanın bulguları Özlem Avcı'nın İstanbul'da dindar üniversite öğrencileri üzerine yaptığı nitel araştırma sonuçlarının bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Araştırmada bu dindar öğrencilerin sosyalleşme mekânları, biçimleri ve alışkanlıkları ele alınmıştır.⁵⁹ Avcı, sonuç olarak dindar öğrencileri davranış pratiklerine göre 3 farklı

⁵⁹ Avcı, *İki Dünya Arasında*, 8.

sınıflamaya tabi tutmuştur.⁶⁰ İlk grupta dini kurallara ve değerlere sıkı sıkıya bağlı olan öğrenciler yer almaktadır. İkinci grupta dini kuralların günümüze uyarlanmasında daha esnek ve modern bir görünüm sergileyen öğrenciler bulunmaktadır. Üçüncü grupta ise sembolik bir dinselliğe sahip olan öğrenciler yer almıştır. Amerika’da dindar üniversite öğrencileri üzerine çalışma yapan Shabana Mir bu çalışmaya benzer biçimde araştırma sonuçlarını çevre, merkez ve yarı çevre olmak üzere üç farklı gruba ayırmıştır.⁶¹ Böylece bu araştırmanın sonuçlarının literatürdeki benzer araştırmaların sonuçlarıyla uyumlu bir çerçeve ortaya koyduğu görülmüştür.

Benzer araştırmaların benzer sonuçlara ulaşmasından hareketle denilebilir ki, dindar öznel gündelik hayatta kamusal alana çıktıklarında ve seküler aktör ve pratiklerle karşılaştıklarında birbirinden farklı davranış pratikleri ortaya koyabilmekte ve birbirinden farklı tipolojiler geliştirebilmektedir. Dolayısıyla bazen dindar bireyler inanç düzeyinde birbirine yakın olabilirken, bu inancın pratiğe aktarılmasında farklı performanslar sergileyebilmektedirler. Bu farklılığın temelinde, dini ve kültürel sosyalleşme mekanları, dine ve yaşamın kendisine yüklenen anlamlar, gündelik kaygılar ve gerilimler, aidiyet hissedilen dini ekoller ve cinsiyet gibi faktörlerin payı bulunabilir. O nedenle dindarlık araştırmalarında bu noktaya dikkat edilmeli ve sahanın verileriyle dindarlık kategorileri oluşturulmalıdır. Bu araştırmalar geniş düzeyde değil daha çok vaka düzeyinde yapıldığı takdirde daha gerçekçi ve güncel sonuçlar verebilir. Böylece dindarlığın gündelik hayat serüveni incelikli bir biçimde ele alınmış olacak ve birbirleri arasındaki nüanslar atlanmamış olacaktır.

Kaynakça / References

- Akşit, Bahattin vd. *Türkiye’de Dindarlık: Muhafazakârlık ve Laiklik Ekseninde İnanma Biçimleri ve Yaşam Deneyimleri*. İstanbul: İletişim, 2. baskı., 2012.
- Albrecht, Stan L. - Heaton, Tim B. “Secularization, Higher Education, and Religiosity”. *Review of Religious Research* 26/1 (Eylül 1984), 43-58. <https://doi.org/10.2307/3511041>
- Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. çev. İskender Savaşır. Metis Yayınları, 2020.
- Avcı, Özlem. *İki Dünya Arasında: İstanbul’da Dindar Üniversite Gençliği*. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2012.
- Bürkev, Yalçın. *ODTÜ Tarih Direniyor*. İstanbul: Nota Bene Yayınları, 1. baskı., 2016.

⁶⁰ Avcı, *İki Dünya Arasında*, 326.

⁶¹ Mir, *Muslim American Women on Campus*, 33.

- Certeau, Michel de. *Gündelik Hayatın Keşfi 1 Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*. çev. Lale Arslan Özcan. Dost Kitabevi, 2009.
- Creswell, John W. vd. *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 4. baskı., 2018.
- Demir, Zekiye. *Bir Başörtüsü Günlüğü: ODTÜ anıları*. Topkapı, İstanbul: İz, 1998.
- Ertit, Volkan. *ODTÜ'den Geliyorum*. Orient Yayınları, 2018.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme; Dinden Uzaklaşmanın Hikayesi*. Liberte Yayınları, 2014.
- Fraser, Nancy. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy". *Social Text* 25/26 (1990), 56. <https://doi.org/10.2307/466240>
- Goffman, Erving. *Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Ediliş Üzerine Notlar*. Ankara: Heretik, 1. baskı., 2014.
- Göle, Nilüfer. *Gündelik Yaşamda Avrupalı Müslümanlar: Avrupa Kamusal Alanındaki İslam İhtilafları Üzerine Bir Araştırma*. çev. Zehra Cunillera. İstanbul: Metis, 2015.
- Göle, Nilüfer (ed.). *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*. Beyoğlu, İstanbul: Metis Yayınları, 1. basım., 2000.
- Göle, Nilüfer. *Seküler ve Dinsel: Aşınan Sınırlar*. çev. Erkal Ünal. İstanbul: Metis, 1. basım., 2012.
- Görünmez, Onur. *Bir Memleket Gibidir ODTÜ*. Ankara: Murat Kitabevi, 1. Basım., 2009.
- Guest, Mathew. "Religion and the Cultures of Higher Education: Student Christianity in the UK". *Issues in Religion and Education: Whose Religion?* ed. Lori G. Beaman - Leo Van Arragon. 346-366. Brill, 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004289819>
- Gülener, Serdar. "Türk Siyaseti'nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (01 Haziran 2007), 36-67.
- Günay, Ünver. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*. Çemberlitaş, İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1. baskı., 1999.
- Kırmaç, Metin. *Kutsal Mekan Üçlü Amfi*. Matsa Basımevi, 2013.
- Kurdaş, Kemal. *ODTÜ Yıllarım: Bir Hizmetin Hikayesi*. Ankara: Metu Press, 1. baskı., 1998.
- Mardin, Şerif. *Bütün Eserleri Dizisi. 2: Din ve İdeoloji / Şerif Mardin*. Çağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 17. baskı., 2008.
- Mardin, Şerif. "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri". *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. ed. Mümtaz'er Türköne - Tuncay Önder. 30-66. Bütün eserleri 3. Çağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. baskı., 1990.
- Mardin, Şerif vd. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*. Çağaloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. baskı., 1990.
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma: Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*. çev. Selahattin Turan. Ankara: Nobel, 2013.
- Mir, Shabana. *Muslim American Women On Campus: Undergraduate Social Life and Identity*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2014.
- Neuman, Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. Yayınodası Yayıncılık, 2014.
- Rankin, Bruce H. - Aytaç, Işık A. "Religiosity, the Headscarf, and Education in Turkey: An Analysis of 1988 Data and Current Implications". *British Journal of Sociology of Education* 29/3 (Mayıs 2008), 273-287. <https://doi.org/10.1080/01425690801966345>
- Saktanber, Ayşe. "'Siz Nasıl Eğleniyorsanız Biz de Öyle İbadet Ediyoruz' Entelektüellik ve Popüler Kültür Arasında Türkiye'nin Yeni İslamcı Gençliği". çev. Zeynep Yelçe. *Kültür fragmanları: Türkiye'de Gündelik Hayat*. ed. Deniz Kandiyoti - Ayşe Saktanber. 259-277. İstanbul: Metis Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Sarp, Çağatay - Yavuz, Muhammed. "Dinin Kamusal Alanda Değişen Konumu ve İslam Toplumsalındaki Yansımaları". *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2 (01 Aralık 2018), 52-68.
- Shils, Edward. *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press, 1975.
- Şenyapılı, Önder. *'ODTÜ'lülerin 'ODTÜ'sü*. Çankaya, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 1. basım., 2013.
- Taş, Kemaleddin - Özdemir, Handan Berköz. "Modernizmin Kamusal Alan Parametreleri ve Din". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/22 (ts.), 81-100.

- Tuğal, Cihan Z. “The Appeal of Islamic Politics: Ritual and Dialogue in a Poor District of Turkey”. *The Sociological Quarterly* 47/2 (Mayıs 2006), 245-273. <https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2006.00045.x>
- Ulusoy, Ali. “The Islamic Headscarf Problem Before Secular Legal Systems: Factual and Legal Developments in Turkish, French and European Human Rights Laws”. *European Journal of Migration and Law* 9/4 (2007), 419-433. <https://doi.org/10.1163/138836407X250481>
- Warner, Michael. *Publics and Counterpublics*. New York, NY: Zone Books, 1. paperback ed., 3. print, 4. print., 2014.
- Yılmaz, Zehra. *Dişil Dindarlık: İslâmcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*. Fatih, İstanbul: İletişim Yayınları, 1. baskı., 2015.
- Zine, Jasmin. “Muslim Youth in Canadian Schools: Education and the Politics of Religious Identity”. *Anthropology & Education Quarterly* 32/4 (Aralık 2001), 399-423. <https://doi.org/10.1525/aeq.2001.32.4.399>
- “Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü”. Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/10/20131008-10.htm>
- “Türbanlı Öğrenci Dersten Atılamayacak - Son Dakika Türkiye Haberleri | NTV Haber”. Erişim 20 Ağustos 2023. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/turbanli-ogrenci-dersten-atilamayacak,a3nAmTxwi0uxMCixmzS08A>